

Het ware teken van de liefde. Voeten, handen of ogen? 'Minnequesties' uit de Roman van Heinric ende Margriete van Limborch*

Rita Schlusemann

Minnequesties

- Een ander joncheer aldus vraget
Behendelic eenre scoenre maget:
"Berecht mi, des ic u vrage.
Het geviel op eenen dage,
170 Dat drie ridders een joncfrou
Minden op gerechte trou,
Die si even wael ontfinc,
Dat ellic den anderen tellen ginc,
Hoe wael dat si waren ontfæen.
- 175 Elc hoepte sonder waen
Van synre alleen syn gemint.
Die joncfrou die nien was kint
Troeste elken eenen wael.
Nu gevielt teenen mael
- 180 Dat si alle drie twaren
Souden tot eenen ternoy varen.
Elc quam te haer om eene scoenhede
Dat si harde gaern dede
Ende gaf elken enen side mouwe.
- 185 Do waende elc die joncfrouwe
Hebben allene sonderlinge.
Mer als si vernamen die dinge
Dat die joncfrouwe aldus hadde gedaen
Wouden tot haer te gader gaen
- 190 Ende sien wien si soude verdriven
Ende den eenen allene bliven.
Si quamen alle drie te haer
Ende elc seyde hoe gaern hi waer
Van haer gemint ende dat si seyde
- 195 Wien si minde die ander beyde
Soudense mit payse laten.

- Die joncfrou die utermaten
 Behendich was ende vroet,
 Trat den eenen op den voet,
 200 Den anderen dwanc si mitter hant,
 Den derden liende si den ogen brant.¹
 Si seyde: “Gi heren, wat wildi,
 Gi gaet seer becoren mi.
 Mer dien ic wil, dat seg ic u,
 205 Heb ic sulc teken nu
 Gegeven, dat hi wael mach verstaen,
 Dat ic di ander laet gaen.”
 Nu vraech ic u joncfrouwe des
 Welc dat meest gemint es.”
 210 “En trouwen”, sprac die scoen maget,
 “Dat is goet, dat gi mi vraget,
 Mer na myn verstaen sal ic u togen.
 Grote lichtheit leecht in die ogen,
 Al ist dat si ten hoechsten staen.
 215 Menigen losen slach si slaen,
 Dat niet an te houden en si.
 Die voeten joncheer, geloves my,
 Syn tnederste dat die mensche hevet.
 Si treden dicke daermen om geeft
 220 Harde cleen of en merket niet.
 Mer die hande syn een let
 Dat een mensch leggen moet
 Waert hem voeget of dincket goet.
 Hier bi joncheere na minen sin,
 225 Soe geve ic die hant der minne.”

* V. 166–225 uit ‘Fragmenten van de Roman van Heinric ende Margriete van Limborch’. De diplomatische editie van De Wachter, Schlusemann (n. 4) is hier veranderd in een leeseditie, d. w. z. met een schrijfwijze die aangepast is aan de huidige. Leestekens zijn toegevoegd. Afkortingen zijn zonder optische weergave opgelost. Als in andere handschriften die deze tekst hebben bewaard ogenschijnlijk betere lezingen aanwezig zijn en in de aantekeningen bij de editie zijn vermeld, worden deze zonder verdere vermelding overgenomen. Een nieuwnl. vertaling vindt men als appendix aan het einde van deze bijdrage.

1. In de editie De Wachter, Schlusemann (n. 4) staat de transcriptie ‘ogen vrant’, maar vergelijking met schrijfwijze van de letter ‘b’ in ‘bliven’ maakt toch eerder aannemelijk dat het ‘ogen brant’ moet zijn. De betekenis van de terminus ‘ogen brant’ is niet helemaal duidelijk. Op de CD-ROM MN (n. 2) staat ‘gloed in het oog, ene flikkering in het oog, als bewijs van genegenheid’. Dit zou als teken van haar verliefdheid op deze jonge man geïnterpreteerd kunnen worden en op deze manier als tegenstelling van de latere voorkeur voor de man die de handdruk heeft gekregen. De handschriften A (XI 990), B (XI 1485) en H51C (v. 630) van de *Margriete van Limborch* hebben de uitdrukking “ogen riant”. Dit zou kunnen betekenen ‘vrolijke, bekoorlijke ogen’ of ook ‘lachende ogen’ overeenkomstig met de Franse afkomst van het woord ‘rire’. Vgl. ook De Wachter, Schlusemann etc. 2001 (n. 3), p. 245.

In de zomer, als alle bomen bloeien, komen jonge mannen en vrouwen in een boomgaard bij elkaar om op een aangename manier de tijd te verdrijven. Iedere jonge man gaat naast de door hem beminde vrouw zitten. Een jonge man, die niet weet of deze vrouw ook op hem verliefd is (v. 36–37), stelt voor om een minnevragenspel te spelen. De deelnemers gooien elkaar blauwe en groene bloemen in de schoot en iedereen neemt blind een bloem. De groep met de meeste blauwe bloemen, of de mannen of de vrouwen, mag vragen beginnen stellen over de minne: de mannen winnen (v. 1–59).

Deze inleiding vormt het begin van een gedicht dat ik de titel *Minnequesties* zou willen geven.² Sinds 2001 is het als onderdeel van het boek *Fragmenten van de Roman van Heinric ende Margriete van Limborch* in een moderne editie beschikbaar.³ De tekst bestaat uit 237 verzen en behoort tot het in de Middeleeuwen heel populaire literaire genre van minnecasuiïstische vraag- en antwoordspelen.⁴ In deze spelen wordt op een spitsvondige manier over delicate of paradoxale gevallen van liefdesverhoudingen tussen de sexen gediscussieerd. Op welke manier kan men de liefde winnen? Waarom wordt men verliefd op de een en niet op de ander? Wat heeft meer kracht: de koning, de wijn of de vrouw? Wat is het beste teken van de liefde, de handen, de voeten of de ogen?

Het gedicht is als vierde tekst opgenomen in een handschrift van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag (Den Haag, KB, 75 H 57), dat de eerste uitgever,

2. Er worden verschillende liefdesvraagstukken bediscussieerd en het woord “questie” komt in de tekst drie keer voor (v. 59, 61, 65). De CD-ROM *Middelnederlands*. Den Haag / Antwerpen 1998 (MN) vermeldt hiervoor de betekenissen ‘vraag, vraagstuk, moeilijke vraag’.

3. L. de Wachter, R. Schlusemann etc. (ed.), *Fragmenten van de Roman van Heinric ende Margriete van Limborch*. Leuven 2001, 238–247, met woordverklaringen. Voor deze roman prefereer ik de titel *Margriete van Limborch*. Volgens E. van den Berg en A. Berteloot kan het gedicht in het oosten van Holland op de grens met Utrecht worden gelocaliseerd. Omdat het gedicht volledig in deze editie is opgenomen, worden bij dit artikel alleen die verzen afgedrukt en vertaald die betrekking hebben op de hier behandelde kwestie (v. 166–225).

4. Voor algemene overzichten over de minnecasuiïstiek in het Franse, Nederlandse en Duitse taalgebied zie A. Klein, *Die altfranzösischen Minnefragen*. T. 1: Ausgabe der Texte und Geschichte der Gattung. Marburg 1911; W., E. Hegman, ‘Schoon Coninc Spel’ uit “Dboeck der Amoreusheyte” (1580) geïdentificeerd, in: *Spiegel der Letteren* 9 (1965–66), 263–265; W. E. Hegman, ‘Het conincspel in de Middelnederlandse letterkunde’, in: *Han delingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde* 20 (1966), 183–228; U. Peters, *Cour d’amour – Minnehof*, in: *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Philologie* 101 (1972), 117–133; R. F. Green, *Le roi qui ne ment and Aristocratic Courtship*, in: K. Busby, E. Kooper (ed.), *Courtly Literature. Culture and Context*. Selected Papers from the 5th Triennial Congress of the International Courtly Literature Society, Dalfsen, The Netherlands, 9–16 August 1986 (Utrecht Publications in General and Comparative Literature 25). Amsterdam 1990, 211–225; D. E. van der Poel, *Minnevragen in de Middelnederlandse letterkunde*, in: F. Willaert (ed.), *Een zoet akkoord. Middeleeuwse lyriek in de lage landen* (NLCM 7). Amsterdam 1992, 207–218, 386–391 (389); m. b. t. verschillende handschriften van de *Limborch*-traditie die het koningsspel overleveren zie R. Schlusemann, ‘Een kopiist als redacteur. Over de betekenis van het Ripuarische *Limborch*-handschrift voor informatie over de werkwijze van een Nederlandse kopiist in de late Middeleeuwen’, in: *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 46 (1996), 165–181.

Eelco Verwijs, de titel “Van vrouwen ende van minne” heeft gegeven.⁵ In het handschrift staan 13 gedichten van uiteenlopende aard, zoals vastenavondteksten, een stuk van Willem van Hildegaersberch, een antiboerenlied en minnevragenverzamelingen.⁶ De *Minnequesties*, die in het handschrift te vinden zijn op fol. 27v–33v, zijn een mooie illustratie van het thema “representaties van het lichaam”.

Na de genoemde inleiding bestaat het gedicht uit vijf vragen en antwoorden. Staat er een boom, zo vraagt een jonge man als eerste aan een vrouw, en door deze vraag ervaart zij de boomgaard als heel bekoorlijk. Zij antwoordt dat zij een pijnboom heeft gezien maar dat die helaas heel hoog is. Zij heeft al veel geklaagd, maar kan de boom, die symbool staat voor de man, niet bereiken en heeft alle hoop verloren. De jonge man stelt haar gerust met de opmerking dat hoop heel veel kan overwinnen (v. 60–105).

Met de tweede vraag wil een andere jonge man van een vrouw te weten komen op welke manier hij kan bewerkstelligen dat de vrouw die hij bemint, naar hem verlangt. De vrouw antwoordt dat hij in zijn spel en in zijn taal hoofs moet zijn en dat hij bereid moet zijn haar te dienen. Vervolgens geeft zij nog een praktisch advies. Hij moet tegen de vrouw zeggen dat hij haar bij het volgende weerzien iets nieuws gaat vertellen dat zij graag zal horen. Daarna moet hij weggaan. Volgens de vrouw zal de beminde dan zo zeer naar hem verlangen dat ze dag en nacht pijn zal lijden in het hart, want – zo redeneert zij – vrouwen zijn van nature nieuwsgierig en graag druk bezig (v. 106–132).

Een derde jonge man vraagt aan een vrouw of de liefde vergaat als twee geliefden niet bij elkaar zijn. De vrouw antwoordt met het voorbeeld van Odysseus en Penelope. Penelope heeft drie jaar gewacht zonder dat de minne verzwakte. Aan de andere kant mag volgens de vrouw de beminde ook weer niet te ver weg zijn (v. 133–165).

In de vierde vraag (v. 166–225) legt een jonge heer aan een dame een casus voor. Drie ridders beminnen een jonge vrouw en als zij naar een toernooi willen gaan, krijgen zij ieder een zijden mouw als liefdespand. Elke ridder neemt nu aan dat hij de uitverkorene is. Maar als de ridders van elkaar de ware toedracht

5. E. Verwijs, *Van vrouwen ende van minne. Middelnederlandsche gedichten uit de XIVde en XVde eeuw*. Leiden 1871.

6. De gedichten zijn volgens de titelgeving van Verwijs de volgende (de cursief weergegeven titels zijn algemeen onder deze titel bekend, de titels tussen haakjes stammen van Verwijs): 1. *Van der feesten een proper dinc* (bl. 1–36); 2. “Een goede boerde van enen man die bedrogen wart” (bl. 37–40); 3. *Der minnen guet* (bl. 40–54); 4. “Een conincsspel (bl. 54–66) 5. “Een notabel vanden elementen” (bl. 67–73); 6. it Mijn vriendelic lief (bl. 74–77); 7. “Vanden kaerlen (bl. 77–89); 8. Willem van Hildegaersberch, *Van den goeden vrouwen* (fragment, bl. 89–90); 9. “Ene goede boerde van enen vrecken ridder” (bl. 91–108); 10. “Van vrouwen” (bl. 108–111); 11. *Vander loser vrou* (bl. 112–114); 12. “Vander blauwen scute” (bl. 115–129); 13. “Vanden nieuwen jare” (bl. 129–134). Verwijs heeft op nr. 8 na alle teksten in zijn editie opgenomen. Het Haagse handschrift dat ca. 1440 wordt gedateerd, is door de vroegere rijksarchivaris Hendrik van Wijn in de Abdij van Egmond gevonden zoals hij op het tweede papieren schutblad op 21 juli 1821 heeft vermeld. Vanuit het Rijksarchief is het in 1862 aan de KB te Den Haag afgestaan.

horen, gaan zij naar haar toe. Zij beloven dat als zij zegt van wie zij houdt, de andere twee haar met rust zullen laten.

De jonge vrouw, die uitermate listig en slim is, trapt de ene op de voet, drukt de andere de hand en de derde kijkt zij in de ogen. Zij zegt: degene die ik wil, heb ik nu zulk een teken gegeven dat hij goed kan begrijpen dat ik de twee andere laat gaan. Maar welk is nu het ware teken? Over het antwoord dat zij geeft vertel ik later meer.

De vijfde en laatste jonge heer wil graag weten op welke manier men kan herkennen dat iemand trouw bemint. Hier luidt het antwoord dat degenen die oprechte liefde koesteren, eerst bleek en vaal worden en dan de ogen neerslaan en voor zich uitkijken. Midden in het antwoord houdt het gedicht plotseling op met de woorden “Amen dico” (v. 226-237).⁷

De Haagse *Minnequesties* behoren tot het literaire genre van de minnecasuiëstiek, overgeleverd in heel sterk van elkaar verschillende minnevragenverzamelingen. Tot het genre dat ook bekend staat onder de namen *demandes d’amour* of *joc d’amor*, worden o.a. gerekend a) het *partimen* of *joc partit*,⁸ b) de *cours d’amour*, fictieve gerechtshoven waar minnecasuiëtische vragen werden besproken en beoordeeld,⁹ en c) spelen met de naam *Le roy qui ne ment* (de koning die niet liegt) of *Li giesus del roi de la roïne*, zogenaamde koningsspel.¹⁰

Deze spelen waren vooral in het Franse en Nederlandse taalgebied heel populair. Het zou hier te ver gaan om een overzicht van de overlevering te geven, maar enkele getallen zijn veelzeggend. Tot ca. 1600 zijn er 16 Franse en 13 Nederlandse verzamelingen met minnecasuiëstiek bewaard, tegenover slechts een Engelse, twee Ripuarische en een Middelhoogduitse. Deze laatste is een directe bewerking uit het Nederlands.¹¹ De meest bekende Nederlandse versies die sinds het begin van de 14de eeuw in omloop waren, zijn de *Roman van Cassamus*, *Margriete van*

7. Omdat het spel midden in dit antwoord afbreekt, moet men aannemen dat het gedicht niet volledig is overgeleverd. Het breekt af op het einde van een katern.

8. Dit zijn oudprovençaalse strijddedichten, die tussen 1180 en 1300 in Noord-Frankrijk zijn ontstaan. Op een vraag die als een dilemma wordt geformuleerd, worden door twee dichters twee tegenstrijdige antwoorden gegeven en in een wedstrijd verdedigd.

9. Deze zijn in 1575 door Jehan de Nostredame als werkelijke tribunalen geïnterpreteerd. Dit heeft tot een lange literairhistorische discussie geleid omdat enkele onderzoekers aannamen dat de *cours d’amour* juridische geldigheid bezaten in de buitenliteraire werkelijkheid. Zie vooral ook Peters (n. 5), 117–121.

10. Deze zijn een bijzondere variant van de minneraadsels omdat er vaste spelregels bestaan (zie Klein (n. 5) en Green (n. 5)). Een groep adellijke personen kiest een koning of een koningin die vragen over subtiële liefdesaangelegenheden stelt, waarop de medespelers moeten antwoorden. Daarna stellen de medespelers wederom vragen aan de koning of koningin. De Haagse *Minnequesties* zijn een verkorte bewerking van het koningsspel uit boek XI van de *Margriete van Limborch*. In deze roman wordt het spel gespeeld tijdens een wapenstilstand in de oorlog tussen de Christenen en de Saracenen om Konstantinopel. Het heeft hier ook de bedoeling na te gaan of de liefde, die tussen verschillende leden van de twee kampen is ontbrand, wederzijds is. In de *Minnequesties* zijn niet alleen de eigennamen van de deelnemers weggelaten, zodat de tekst een algemener karakter krijgt, ook het aantal vragen is gereduceerd van 32 tot vijf en het is een spel geworden waarin verschillende deelnemers vragen stellen en antwoorden geven.

11. Nadere gegevens over deze en hierna genoemde verzamelingen bieden o.a. Klein (n. 5), Hegman (n. 5) en W. Suchier, Eine mittelniederländische Bearbeitung altfranzösischer

Limborch en *Int Paradijs van Venus*.¹² Juist zij verwoorden expliciet de middeleeuwse opvatting van de lichamelijke en geestelijke eenheid van de mens, van enerzijds “lijf” in de materiële betekenis overeenkomstig het Latijnse “corpus” en anderzijds “lijf” als “leven”, de persoon, het ik, het innerlijke wezen.

In de *Minnequesties* staan vele elementen die laten zien dat het lichaam of gedeeltes van het lichaam op verschillende manieren als middel tot symbolische communicatie kunnen worden ingezet. Handelingen van symbolische communicatie blijven ook nu in het publieke leven en in de privésfeer nog heel duidelijk aanwezig.¹³ Symbolen kunnen worden gedefinieerd als vormen van “non-verbale communicatie in beeld en gebaar, maar ook als verbale communicatie met geritualiseerde, routinematige en ceremoniële vormen”.¹⁴ In de voormoderne tijd komen op bepaalde maatschappelijke terreinen handelingen van symbolische communicatie heel vaak voor: presentaties van het lichaam (houding, haar, lichaam); uitingen van emoties (lachen, huilen); ritualisering van belangrijke gebeurtenissen (geboorte, huwelijk, dood); in politieke praktijken, bij het gebruik van rechtssymbolen en rechtsrituelen.¹⁵ Juist fictionele literatuur is volgens Honemann in staat om deze handelingen precies en gedetailleerd te beschrijven.

Hugo van St. Victor heeft al in de 12de eeuw de samenhang tussen innerlijke en uiterlijke discipline benadrukt: “Integritas ergo virtutis est, quando per internam mentis custodiam ordinate reguntur membra corporis”.¹⁶ In de adellijke lekenwereld moet de opvatting dat lichamelijke bewegingen culturele tekens zijn en dat de verfijning van de cultuur nauw met een disciplineren van het lichaam samenhangt, heel levendig zijn geweest. In educatieve tractaten concentreert

Minnefragen, in: *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen* 67 (1913), 12–31.

12. *Roman van Cassamus*, na 1312 en voor 1325, acht liefdesvragen; *Margriete van Limborch*, begin 14de eeuw, boek XI, 32 vragen; Gillis de Wevel, *Leven van St. Amand*, januari 1366, v. 5082–5370; Den Haag, KB, 75 H 57, ca. 1440, Holland, vijf vragen; *Historie van Margarieta van Limborch ende van haer broeder Heyndrick*, Antwerpen 1516, vier vragen; *Int Paradijs van Venus*, ca. 1530; Marcus van Vaernewijck, *Catechismus der Minne*, 1564; *De arte amandi oft De Conste der Minne*, 1564; Brussel, KB, II 144, tweede helft 16de eeuw, ripuarisch, bestaat uit twee gedeeltes met 39 en 7 nummers; *Dboeck der Amoreusheyt*, 1580; Leiden, UB, Ltk. 1197, 14 vragen; *Een nieu Clucht boecxken*, ca. 1600, tien minnevragen; *Cruyt-hofken*, vol lieflijke, Delft 1600.

13. G. Althoff und L. Siep, Symbolische Kommunikation und gesellschaftliche Wertesysteme vom Mittelalter bis zur französischen Revolution, in: *Frühmittelalterliche Studien* 34 (2000), 393–412.

14. Vertaald naar V. Honemann, Formen symbolischer Kommunikation in deutscher Literatur des Mittelalters, in: *Das Mittelalter. Perspektiven mediävistischer Forschung* 6 (2001), 19–30 (21).

15. Althoff, Siep (n. 14).

16. “De deugd is volmaakt als de ledematen van het lichaam door de innerlijke controle van het verstand op een geordende manier gestuurd worden”, uit: *De institutione novitiorum*, tussen 1120–1130; kol. 935, geciteerd door J. Bumke, Höfischer Körper – höfische Kultur, in: J. Heinze (ed.), *Modernes Mittelalter. Neue Bilder einer populären Epoche*. Frankfurt a. M. etc. 1999, 67–102, n. 9.

men zich op vier gebieden waar *disciplina* moet heersen: kleding, eetgedrag, taal en gebaren.¹⁷ Vooral met gebaren zal ik mij nu bezighouden.

Tegenwoordig verstaat men onder gebaren bewegingen van handen en gezicht, waarmee al dan niet opzettelijk gevoelens en affecten tot uitdrukking worden gebracht. In de Middeleeuwen werd het woord in een ruimere betekenis gebruikt.¹⁸ Ohd. *gibârîda* is afgeleid van Germ. **gabarian* 'zich droevig gedragen, roepen, klagen'. Aangenomen wordt dat dit afkomstig is van de Idg. wortel **bher-*. Deze wortel heeft betrekking op het gedrag, het uiterlijk en het wezen, waarbij de houding van de mens gezien wordt als een uitdrukking van het innerlijke. Het kan voor de Middeleeuwen worden gedefinieerd als het uiterlijk zichtbare, dus lichamelijke gedrag van de mens dat tekenkarakter heeft en niet alleen een bepaald (praktisch) doel dient.¹⁹ De gebarentaal als een lichamelijke taal behoort tot de symbolische communicatieve handelingen die sinds de Middeleeuwen vaak en tegenwoordig ook nog overal gebruikt worden. Deze handelingen zijn vooral geschikt om communicatie- en interactieprocessen in een voor ons in veel gevallen vreemde maatschappij te begrijpen.

In de Haagse *Minnequesties* wordt het lichaam op verschillende manieren gerepresenteerd. De laatste vraag in de *Minnequesties* komt in de brontekst, de *Margriete van Limborch*, als eerste voor. De man wil weten op welke manier men merkt of er sprake is van echte liefde. Het antwoord op de vraag omvat ook tegenwoordig heel bekende fysiologische liefdesverschijnselen: wie echt verliefd is, wordt in aanwezigheid van de beminde bleek en vaal, slaat de ogen neer en kijkt voor zich uit. De verwijzing naar de ogen herinnert aan de middeleeuwse topos van de *cinque lineae amoris*, de vijf fases van de liefde (zien, spreken, aanraken, kussen, verenigen). Het zien van de ander gaat aan de andere vier stadia vooraf. In navolging van Augustinus zorgen in de middeleeuwse ideeënwereld de uiterlijke zintuigen, met name het zien, het horen, het ruiken, het smaken en het voelen, voor het eerste stadium van lichamelijk waarneembare kennis. Het tweede stadium wordt met de innerlijke zintuigen bereikt (*imaginatio, cogitatio* en *memoria*), het derde en laatste stadium is dat van het verstand (Augustinus, Aristoteles).²⁰

De ogen behoren als uiterlijke zintuigen tot het eerste stadium, maar zij functioneren tevens als bemiddelaar tussen de zichtbare wereld en de menselijke ziel. Door de ogen bereikt de pijl van de liefde het hart. De ziel geldt als de

17. Zie uitvoerig Bumke (n. 17). De eerste twee zullen nu alleen zijdelings aan bod komen. Hoofse taal is voor een man een *sine qua non* om het verlangen van een vrouw op te wekken, zoals uit het gedicht blijkt.

18. Het volgende is vooral gebaseerd op R. Schmidt-Wiegand, Artikel: Gebärden, in: A. Erler, E. Kaufmann (ed.), ab Bd. 2 unter philologischer Mitarbeit von R. Schmidt-Wiegand, *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*, dl. 1. Berlin 1971, kol. 1411–1419 (HRG); U. Lade-Messerschmied, Die Gebärdensprache in der Wolfenbütteler Handschrift des Sachsenspiegels, in: R. Schmidt-Wiegand (ed.), *Die Wolfenbütteler Bilderhandschrift des Sachsenspiegels. Aufsätze und Untersuchungen*. Berlin 1993, 185–200.

19. Schmidt-Wiegand (n. 19), 1411.

20. Zie over deze aspecten uitvoerig o.a. R. Schnell, *Causa amoris. Liebeskonzeption und Liebesdarstellung in der mittelalterlichen Literatur*. Bern und München 1985.

plaats van het vermogen tot kennis. In het gedicht spelen in het antwoord op de laatste vraag de ogen een belangrijke rol. De ogen kijken voor zich uit, zij kijken de geliefde dus niet aan, zij zijn naar binnen gericht. Niet het zien van de geliefde wordt als bron van echte liefde benadrukt, maar het bekijken van het eigen innerlijke. Echte of “gerechte minne” is vooral aanwezig in het hart als het meest edele lichaamsdeel van de mens. Er is een Latijns-christelijke traditie die niet alleen de gewone ogen (*ocula carnis*), maar ook de metaforisch benoemde ogen van het hart (*ocula cordis*) beschrijft. Echte liefde bestaat ook zonder zintuiglijke waarneming. Met deze ogen is het dus ook mogelijk om verliefd te worden op iemand die men nog nooit heeft gezien (motief van de “Fernliebe”) of de geliefde te begeleiden als zij ver weg is.²¹

Met de boomsymboliek van vraag één wil de jonge man meer over de minnetoestand van de ondervraagde te weten komen. De jonge vrouw antwoordt dat zij een heel hoge pijnboom heeft gezien en tevergeefs koorden heeft geweven die uit haar hart komen en van zuchten gemaakt zijn. Op deze manier wilde zij de hoge pijnboom bereiken, maar het is nog niet gelukt. Deze haast mystisch aandoende voorstelling van lichamelijke mogelijkheden bereidt ons tevens voor op het antwoord van de man. Hij zegt dat zij haar hoop moet bewaren omdat hoop veel overwint. Tegelijkertijd is het een advies om te wachten en niets af te dwingen. De vrouw moet vooral niet haar hart uitstorten en evenmin haar emoties prijsgeven. Zij moet zich bedwingen en haar begeerte disciplineren. Bij dit onderwerp sluit vraag twee nauw aan.

De jonge man krijgt het advies, in spel en taal hoofs gedrag te vertonen. Over de term “hoofsheid”, die gevormd werd volgens het Latijnse *curialitas* en het Franse *cortésie*, heeft Gerritsen uitvoerig geschreven.²² Het omvat *disciplina* en *decorum*, fysieke en mentale zelfbeheersing. Lichamelijke behoeften en fysieke begeertes zoals de neiging om zich superieur te voelen en de ander te kleineren dienen te worden onderdrukt.

Echte liefde, die ook bij lichamelijke afwezigheid van de geliefde verder bestaat, het onderwerp van vraag drie, is juist de diepe, de bestendige en de oprechte liefde in de gedichten van de minnezangers en dus ook hier. Het antwoord op deze vraag, namelijk dat echte liefde blijft, ook al is de geliefde niet aanwezig, volgt deze lijn omdat het *cupiditas*, lichamelijke begeerte uitsluit. Dit proces van verinnerlijking legt het primaat bij het hart en voldoet tegelijkertijd aan het ideaal van de lichamelijke disciplineren.

Het antwoord op de vierde vraag in de *Minnequesties* heeft Hegman een “curieus betoog” genoemd.²³ Is het trappen met de voet, het drukken van de hand of het kijken met de ogen het meest betrouwbare lichamelijke teken? Dat

21. Zie m. b. t. deze alinea vooral ook Schnell (n. 21).

22. W. P. Gerritsen, Wat is hoofsheid?, in: J. D. Janssens (ed.), *Hoofsheid en devotie in de middeleeuwse maatschappij. De Nederlanden van de 12^e tot de 15^e eeuw. Handelingen van het wetenschappelijk colloquium te Brussel 21–24 oktober 1981*. Brussel 1982, 2–20.

23. Hegman (n. 5, 1966), 193.

de voeten als het laagste lichaamsdeel van de mens niet de wil van de vrouw kunnen uitdrukken, moge duidelijk zijn (v. 217–220):

Die voeten joncheer geloues my
Syn tnederste dat die mensche heuet
Si treden dicke daermen om geeft
Harde cleen of en merket niet

Trappen met de voeten drukt macht en de aanspraak op bezit uit.²⁴ Volgens het opperduitse recht trapte de bruidegom de bruid op de voet.

Over de ogen zegt de vrouw (v. 213–216):

Grote lichtheit leecht in die ogen
Al ist dat si ten hoechsten staen
Menigen losen slach si slaen
Dat niet an te houden en si

De vrouw verwoordt met deze reactie de opvatting van bijbelse en christelijk-dogmatische werken, zoals ook Isidorus, Beda, Hrabanus Maurus. Deze benadrukken dat *cupiditas* door het kijken – *ex visione* – ontstaat (Gen. 39,6; Eccles. 9,7–9; Prov. 23,33). Mattheus had al gewaarschuwd voor het gevaar dat verbonden is met het zien van een vrouw (Matt. 5,28). Het veroorzaakt zinnelijke influistering (*suggestio*), het toelaten van lustgevoelens (*delectatio*) en uiteindelijk de seksuele overgave zelf (*consensus*). Het zien van een vrouw op zichzelf is nog geen zonde, het wordt dat pas als men de intentie heeft de lichamelijke lust te bevredigen. In een van zijn liederen schrijft Heinric van Veldeke al over de onhoofse *cupiditas*-liefde, ontstaan door het zien van de ogen en de mond, die domheid veroorzaakt en bij de man *wisheit* (het verstand) vernietigt en meteen het object wil bezitten:

Do ich ir ougen unde mund
sach wol sten und ir kinne
do wart mir daz herze enbinne
von so suezzer tumpheit wunt
Daz mir wisheit wart unkunt
(MF 56, 21–25)²⁵

Daarentegen zijn de handen, zo zegt de vrouw, een lichaamsdeel dat een mens daar moet neerleggen waar het hem passend en goed dunkt (v. 221–225):

Mer die hande syn een let
Dat een mensch leggen moet
Waert hem voeget of dincket goet
Hier bi joncheere na minen sin
Soe geue ic die hant der minne

24. Schmidt-Wiegand (n. 19), kol. 1416.

25. Geciteerd naar de uitgave van H. Moser, H. Tervooren (ed.), *Des Minnesangs Frühling*. Stuttgart 38 1988.

Waarom kiest zij nu de handdruk en niet het in de ogen kijken? Het reiken van de hand - niet te verstaan in de tegenwoordige betekenis van iemand helpen - is in de Middeleeuwen een algemene symbolische bekrachtiging voor de belofte dat men een ander zal beschermen. Dit gebaar treedt overal in het rechtsleven op, waar een verhouding bekrachtigd wordt die bescherming biedt. Alle beloftes en contracten waarvoor de gewoonte geen bijzonder symbool voorschreef, werden door de handslag of handdruk bekrachtigd ('iets op handslag verkopen' of 'beloven' bestaat nog steeds, net als 'iets met de handdruk bezegelen').²⁶

Door het opkomen van de consensusgedachte in de 12de eeuw ontwikkelde zich het gebaar dat echtgenoten bij het trouwen elkaar de hand reiken als een teken van wederzijdse overeenkomst.²⁷ Het middeleeuwse 'handtastinge' betekent niets anders dan iemands hand aanraken, d.w.z. iemand iets op de hand beloven.²⁸ De *Sachsenspiegel*, het middeleeuwse wetboek bij uitstek, is in vier handschriften met illustraties overgeleverd, o.a. in de beroemde codex in de Herzog August Bibliothek te Wolfenbüttel (Cod. Guelf. 3.1).²⁹ Bij het landrecht komt in boek drie een mooie afbeelding voor. Op f. 54v legt een geestelijke bij de trouwceremonie de rechterhand van de man en de rechterhand van de vrouw in elkaar (zie afbeelding op de volgende bladzijde), ook al lijkt dit op de afbeelding niet helemaal vrijwillig en zelfs tamelijk krachtig te gebeuren.³⁰

Het gesproken woord en de handreiking spelen ook nu nog een belangrijke rol bij een huwelijk. Direct voordat de bruid en bruidegom elkaar het jawoord geven, vraagt de ambtenaar van de burgerlijke stand hen om elkaar de rechterhand te geven. En terwijl zij hun jawoord uitspreken, houden zij elkaars hand vast. Dit kon men op 2 februari 2002 nog goed zien toen de Amsterdamse burgemeester Cohen deze vraag stelde aan prins Willem-Alexander en mevr. Maxima Zorreguieta bij de huwelijksluiting.³¹ Na het voltrekken van het huwelijk citeerde de heer Cohen uit een gedicht van de Argentijnse dichter Jorge Luis Borges en vertaalde de verzen in het Nederlands als volgt: "De liefde laat de ogen stralen, de lippen zingen en de voeten dansen". De ceremonie en de woorden die voor dit koninklijk huwelijk werden gekozen, komen mooi overeen met de kerngedachte van de hier besproken verzen. De ogen stralen de innerlijke liefde uit, terwijl het reiken van de handen als contractritueel een wilsbekrachtiging met een haast

26. Ook andere uitdrukkingen hebben met dit rechtsgebaar te maken: 'iemand de hand op iets geven'; 'om de hand van een vrouw vragen' (WNT, 1027).

27. Schmidt-Wiegand (n. 19), 1418.

28. CD-ROM MN (n. 5).

29. R. Schmidt-Wiegand (ed.), *Sachsenspiegel: die Wolfenbütteler Bilderhandschrift / Eike von Repgow*. Faksimile-Band. Berlin 1993.

30. De geestelijke wordt in de tekst niet genoemd. Hij trouwt de man en de vrouw doordat hij hun rechterhand in elkaar legt. De vrouw draagt in de rechterhand een boot, het teken dat zij een "Schöffenfreibare" ist. De man heeft een opscheplepel bij zich. Hij behoort tot een lagere stand.

31. Een foto van dit gebaar is te zien op de website van het koninklijk huis (www.koninklijkhuis.nl).

Eike von Repgow, *Sachsenspiegel*, Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Cod. Guelf. 3.1), fol. 54b (Auszug); nach der Facsimile-Ausgabe Schmidt-Wiegand (n. 30).

juridisch karakter inhoudt.³² De keuze tussen oog en hand verwoordt precies deze antropologische spanning tussen emotionaliteit en rationaliteit.³³

De *Minnequesties* staan vol met allerlei vormen van symbolische communicatie en hun interpretaties. Lichaamstaal als een vorm van symbolische communicatie lijkt vooral tegen een juridische achtergrond (ook al ontkennen sociologie en ethnologie dit vaak), juist wel door rationaliteit en reflexiviteit gekenmerkt te zijn. In dit opzicht vormen de *Minnequesties* niet alleen een reflectie en discussie over handelingen met symbolische waarde, maar ontwerpen zij met hun duidelijk pleidooi voor zelfbeheersing en discipline een maatschappelijk model. De antwoorden keuren het door emoties bepaalde gedrag van de geliefde af en kiezen voor een rationele beheersing van lichamelijke uitdrukkingsvormen. Hierbij laat ik nu in het midden of het gaat om een literair spel met de regels van de maatschappij, zoals Althoff beweert, om een speelse fictionele weerspiegeling van maatschappelijke omgangsvormen of om formuleringen binnen welsprekendheidswedstrijden. Dit zou pas kunnen blijken na verder onderzoek van deze boeiende literatuur.

Van Oostrom heeft gesuggereerd dat het Haagse handschrift misschien in de hofkringen van het Hollands-Beierse gravenhof is ontstaan, waar het als literair tijdverdrijf kon fungeren en tevens als bron voor spelideeën kon worden gebruikt.³⁴ Peters heeft laten zien dat dergelijke literaire spelen zowel aan Franse als aan Nederlandse hoven hebben gecirculeerd en misschien zelfs als handleiding bij gezelschapsspelen hebben gediend.³⁵ In dit opzicht moet men hoofse cultuur ook als een complexe verhouding tussen schriftelijkheid en lichamelijke begripen. Het loont zeker de moeite om haar invloed en relevantie voor de evolutie van bepaalde communicatievormen en de literaire verwoording ervan nader te onderzoeken.

De centrale verhouding tussen lichamelijke tekens en communicatie in veel oudere teksten doet vermoeden dat dichtkunst in de Middeleeuwen vaak subtiel expliciteert en becommentarieert hoe acteurs zich moeten gedragen. Deze discourses hebben dan waarschijnlijk niet alleen een duidelijk vermakende functie, maar beïnvloeden ook de handelingen in de praktijk.

32. Het reiken van de hand is een contractritueel en dient om een plechtige belofte of verbintenis te bezegelen (zie samenvattend en met verdere verwijzingen Lade-Messerschmied (n. 19)).

33. Er zijn verschillende gedichten met dezelfde vraag overgeleverd, waarin het antwoord "oog" de voorkeur krijgt, en in weer andere teksten luidt het antwoord eerst "oog" en wordt dan gecorrigeerd naar "hand". Een overzicht van de teksten biedt L. de Wachter, *Een literair-historisch onderzoek naar de effecten en ontleningen op de compositie en de zinging van de 'Roman van Heinric ende Margriete van Limborch'*. Brussel 1998 (gestencild), 344-349. De Wachter beschouwt het antwoord "oog" als oorspronkelijk, maar men moet m.i. met de juridische betekenis van de handreiking als bezegeling van een contract meer rekening houden. Zie hierover ook A. Erler, Artikel: Handschlag, in: HRG (n. 18), kol. 1974-1975; zie ook Schmidt-Wiegand (n. 19), kol. 1415-1416.

34. F. P. van Oostrom, *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400*. Amsterdam 1987, 276.

35. Peters (n. 5), 124-125.

Appendix: Nieuwnederlandse vertaling

- Een andere jonge heer vroeg op een handige
manier een mooie jonge vrouw aldus:
“Antwoordt mij op wat ik u vraag.
Het gebeurde op een dag
170 dat drie ridders een jonge dame
in oprechte trouw beminden.
Zij ontving hen even goed
zodat iedereen aan de anderen vertelde
hoe goed hij was ontvangen.
175 Ieder van hen hoopte zonder twijfel,
door haar alleen te worden bemind.
De jonge dame die niet dom was,
trooste iedereen op een goede manier.
Nu gebeurde het eens,
180 dat inderdaad alle drie
naar een toernooi zouden gaan.
Ieder van hen ging tot haar voor iets moois,
wat zij heel graag deed,
en zij gaf iedereen een zijden mouw.
185 Toen dacht ieder van hen de jonge dame
helemaal alleen te hebben.
Maar toen zij over de dingen hoorden
die de jonge dame had gedaan,
wildেন zij tot haar gaan
190 en zien, wie zij zou verdrijven
en wie alleen over zou blijven.
Zij kwamen alledrie tot haar,
en ieder zei hoe graag hij door haar
bemind zou worden en dat zij zei,
195 wie zij beminde, de andere twee
zouden haar met rust laten.
De jonge dame, die buitengewoon
listig en slim was,
trapte de een op de voet,
200 de andere drukte zij met de hand,
aan de derde gaf zij een gloeiend oog.
Zij zei: “U heren, wat wilt u;
u stelt mij op een zware proef.
Maar degene die ik wil, dat zeg ik u,
205 heb ik nu sulc een teken gegeven
dat hij goed kan begrijpen,
dat ik de anderen laat gaan.”
“Nu vraag ik u, jonge dame,
wie het meest wordt bemind.”

- 210 “Waarlijk”, zei de mooie maagd,
“Het is goed wat u mij vraagt,
maar volgens mijn begrip zal ik het u uitleggen.
Grote lichtheid ligt in de ogen,
ook al staan zij het hoogst.
- 215 Zij slaan menige boze slag,
waar men niet op kan vertrouwen.
De voeten, heren, gelooft het mij
zijn het laagste dat een mens heeft.
Zij trappen vaak op hetgene waar men weinig
- 220 om geeft of dat men niet opmerkt.
Maar de handen zijn een teken
dat een mens daar moet neerleggen,
waar het hem passend of goed schijnt.
Hiermee, jonge heren, na mijn verstand
- 225 geef ik de hand aan de minne.”